

STUDIUM DĚJIN VZDĚLANOSTI ČESKÝCH ZEMÍ 18.–20. STOLETÍ – BILANCE A PERSPEKTIVY VÝZKUMU

PETR KADLEC

THE STUDY OF HISTORY OF EDUCATION IN THE CZECH LANDS, 18TH TO 20TH CENTURY: AN OVERVIEW AND FUTURE OUTLOOK OF RESEARCH

This contribution deals with research in the Czech history of education between mid-eighteenth century until 1945. It offers a characterisation of existing historical production dedicated to the history of education during this period and highlights the main trends and subjects. The author points to shortcomings of existing research and outlines its future possible developments.

Keywords: history of education – 1740–1945 – historiographic overview – research – Czech Lands

DOI: 10.14712/23365730.2019.5

Předkládaný text je věnován studiu dějin vzdělanosti (dále DV) českých zemí v období zhruba od poloviny 18. století do roku 1945. Přibližně dvoustletý časový úsek bývá obvykle charakterizován jako doba transformace tradiční, na stavovské bázi založené society ve společnost moderní, stratifikovanou do tříd a stojící na občanských principech. Klíčové procesy utvářející novou společnost, její kulturu, každodennost i ekonomiku bývají obvykle označovány přízviskem modernizační. Ukazuje se, že významnou úlohu v této proměně sehrála vzdělávací sféra, která byla jednak sama pod tlakem laické i odborné veřejnosti, politických a hospodářských elit na vlastní transformaci, jednak to bylo právě vzdělání, jež dokázalo sociální, kulturní a hospodářskou realitu formovat a stimulovat. Význam vzdělání a důležitost vzdělávací politiky pro jedince, společnost, obce, regiony, hospodářskou sféru a stát potvrdily, resp. ještě více zdůraznily závažné změny politického, společenského a hospodářského kontextu po roce 1918, 1938 a 1939.

Primárním cílem studie je podat základní charakteristiku dosavadní české historické produkce zařaditelné do DV sledovaného období. Vzhledem k tomu, že v současnosti disponujeme několika aktuálními přehledy dosavadní tvorby,¹ zaměří se předkládaný text na hlavní

¹ Srov. např. Dana NEJEDLÁ, *Historická tematika na stránkách Pedagogiky v uplynulém padesátiletí*, *Pedagogika* 50/4, 2000, s. 406–421; Miroslav NOVOTNÝ, *Dějiny školství a vzdělanosti v české marxistické historiografii*, in: Bohumil Jiroušek a kol., *Proměny diskursu české marxistické historiografie. Kapitoly z historiografie 20. století*, České Budějovice 2008, s. 365–379; Petr KADLEC, *Dějiny středního školství a vzdělanosti 19. a počátku 20. století v české a zahraniční historiografii*, *Historica. Revue pro historii a příbuzné vědy* 2/2, 2011, s. 199–218; Týž, *On the State of Czech Research in History of Education in the „Long“ 19th century*, *Vestník slavianskikh kul'tur*, 46, 2017, s. 8–26; Dana KASPEROVÁ, *Historicko-pedagogický výzkum na stránkách časopisu Pedagogika v letech 1989–2014*, *Pedagogika* 65/4, 2015, s. 349–371.

trendy, ústřední témata a osobnosti profilující české DV. V rámci svých možností naznačí i perspektivy dalšího výzkumu prováděného na tomto poli. Výše naznačeným cílům odpovídá struktura studie, kterou uvozuje zamyšlení autora nad označením a obsahovou náplní DV. Tento postup se stal nutností vzhledem k doposud převládající neujasněnosti významu tohoto slovního spojení v české badatelské praxi. Stěží se lze vyjadřovat k tvorbě určitého zaměření, není-li zřejmé její vymezení. Sluší se dodat, že níže prezentovaný pohled na české DV je ovlivněn zaměřením autora na studium sociálních a kulturních dějin.

K otázce názvu a předmětu dějin vzdělanosti

Nedávno konaný 11. sjezd historiků České republiky (Olomouc, 13.–15. 9. 2017) mimo jiné ukázal, že mezi českými badateli nepanuje dosud shoda na tom, co si pod DV vlastně představit. Ačkoliv zajímavá debata vedená v Olomouci nad tímto tématem nedospěla nakonec ke kýženému výsledku, lze z ní přece jen vyvodit alespoň tři dílčí závěry: 1) DV vystupují jako protipól k tradičnímu pojetí dějin školství (dále DŠ); 2) obsahově jsou DV vymezovány různým způsobem v závislosti na zaměření a metodologických východiscích jednotlivých autorů; 3) DV jsou nazírány jako perspektivní badatelský směr (historická disciplína).

Vodítkem pro obsahové vymezení DV může být text Michala Svatoše z roku 2002, který je upraveným zněním jeho přednášky přednesené na 8. sjezdu historiků ČR v Hradci Králové (1999).² Svatošovo pojetí DV mi připadá inspirativní také z dnešní perspektivy, třebaže se tento autor zaměřil – ve shodě se svým badatelským zájmem – na oblast univerzitního vzdělávání. Svatoš zdůraznil v prvé řadě překročení úzkého institucionálního zaměření „starých“ dějin školství, zájem o celoživotní průběh vzdělávacího procesu a integraci vzdělávacích institucí do celkového sociálního vývoje. DV představil jako součást sociálních dějin v nejširším slova smyslu, přičemž důraz položil z hlediska metodologického na statistické metody, studium dlouhých časových úseků a komparaci.

V mnohém Svatošův názor sdílím. Zdá se mi však, že zvláště (ale nikoliv pouze) pro mnou sledované časové období jsou nutné určité precizace a doplnění. Užitečným prvním krokem k tomu může být pokus o stručnou charakteristiku tradičních DŠ, vůči nimž bývají DV zpravidla vymezovány. V českém prostředí se DŠ sledovaného období zformovaly v závěru 19. století, zejména v souvislosti se snahou legitimovat a dále podpořit národně emancipační snahy českojazyčného obyvatelstva v habsburské monarchii. V tematicky zaměřené tvorbě převládají DŠ doposud, dominantní pozice drží stále v případě produkce regionální a laické. Převaha tradičního pojetí DŠ je patrná rovněž v odborné tvorbě, byť postupně – s větší intenzitou od přelomu 20. a 21. století – slábne ve prospěch širě koncipovaných DV. Z určujících znaků DŠ lze vyzdvihnout popisnost, omezenou pramennou základnu (důraz položen zpravidla na školní kroniky, normativní a statistické prameny), chronologický přístup a tematické uzavření do „vlastních“ školských záležitostí, budov škol a pedagogické činnosti. Uvedené determinuje obsah takových příspěvků a konečně i jejich přínos, který většinou nepřekračuje rámec jednotlivých školských institucí

² Michal SVATOŠ, *Místo „dějin vzdělanosti“ v poválečné české historiografii*, Práce z Archivu akademie věd, řada A, svazek 7, 2002, s. 13–22.

a pedagogických osobností. To ovšem neznamená, že by se jednalo o práce nevyužitelné. Často se jedná o díla faktograficky cenná a dodnes v mnohých směrech nepřekonaná (např. práce Jana Šafránka, Josefa Grubera nebo Vojtěcha Hulíka).

Co máme vlastně na mysli, hovoříme-li o DV? Jedná se jen o jedno z „moderních“ badatelských témat, inovativní přístup nebo dokonce historickou disciplínu (obor), který se rozvíjí v české historiografii? Podobnou otázku si nedávno položil Milan Hlavačka, když představoval *family business history* na stranách Českého časopisu historického.³ Hlavačkův postup je podle mého názoru jednak inspirativní, jednak aplikovatelný také na DV. Zjist'oval, zda *family business history* vykazují atributy, jimiž se vyznačují etablované badatelské disciplíny. Zdůraznil přitom existenci předmětu výzkumu a jeho definici, vymezení badatelských okruhů, vydávání odborných a vědeckých titulů, existenci oborového časopisu, vlastní metodologii a terminologii, vytváření speciálních databází a profesionalizaci oboru.⁴ K některým z výše uvedených bodů se vyjádřím v další části studie. Na tomto místě pojednám v krátkosti o pojmu, předmětu výzkumu, metodologii a postavení DV v rámci společenských věd. Ačkoliv jsou východiskem následujících úvah zkušenosti nabyté při studiu sledovaného časového úseku, bude mít platnost mnohých z nich obecnější charakter.

Termín DV naznačuje překročení úzce profilovaného badatelského pole tradičních DŠ. Zohledníme-li tematické zaměření a přístup aplikovaný českými autory, lze nalézt pro DV realizované v českém prostředí období v komplexních výzkumech prováděných v rámci německých *Bildungsgeschichte*, resp. anglo-amerických (*social*) *history of education*. Nutno dodat, že v případě českého termínu se ukazují určité sémantické odlišnosti v porovnání se zmiňovanou anglickojazyčnou praxí. Zatímco výraz *education* vyjadřuje jak vzdělávací a výchovný proces, tak i jeho výsledek, český pojem „vzdělanost“ značí vlastnost vzdělané osoby, určitý stav a výsledek procesu vzdělávání jedince (společnosti). V badatelské praxi ovšem čeští autoři používají zpravidla ustáleného českého termínu DV pro studium průběhu vzdělávání i všech jeho konsekvencí, ačkoliv obecná shoda na jeho obsahové náplni neexistuje. Výstižnější český termín než DV vlastně nemáme ani k dispozici, ponecháme-li tedy stranou ne úplně vypovídající složeniny typu „nové dějiny školství“.

Předmět výzkumu DV je zaměřen socio-kulturně a zahrnuje školní i mimoškolní výchovně-vzdělávací aktivity a procesy, jejich předpoklady, průběh a výsledky. Velmi zjednodušeně řečeno, DV se zabývají interakcemi mezi společností a výchovně-vzdělávací sférou. V rámci DV jsou veškeré výchovně-vzdělávací aktivity a instituce, žáci, studenti a pedagogové integrováni do celkového sociokulturního, ekonomického a politického kontextu vývoje společnosti. Školy jsou pojímány jako kulturotvorní a kulturonosní činitelé, faktory emancipace (národní, náboženské, genderové), prostředky profesionalizace, sekularizace, sociální mobility (vertikální i horizontální) a společenské transformace, asimilace a sociální (kulturní) integrace, místa různorodých interakcí i jako součást boje o pozice a moc v konkrétních místech, regionech, zemích a společenstvích. Školské instituce vystupují v rámci DV nejen jako vzdělávací ústavy, ale i jako významné nástroje disciplinace, propagandy a manipulace, místa nabývání sociálních zkušeností a prostředky utváření postojů jedince. Zároveň se jedná o důležitý prostor socializace jedince, sociální percepce a interakce

³ Srov. Milan HLAVAČKA, *Family business history – nová disciplína na hraně hospodářských a sociálních dějin?*, Český časopis historický 115/3, 2017, s. 661–683.

⁴ Tamtéž, s. 666–667.

mezi dětmi (adolescenty), pedagogy, popř. mezi mládeží a pedagogy. DV nezahrnují jen institucionalizovanou školní formu vzdělávání různé úrovně a zaměření, ale i mimoškolní a volnočasové výchovně-vzdělávací aktivity a prostory, doprovázející jedince po celý jeho život. Jmenujme v prvé řadě rodinu, předškolní zařízení, výchovné ústavy, kulturní a vědecké instituce, veřejné přednášky, spolkovou činnost, četbu knih a periodik. Z uvedeného vyplývá částečně obsahová náplň DV, kterou lze dále doplnit o studium následujících badatelských okruhů: distribuce vzdělání; tzv. vzdělávacích šancí a strategií; struktur žáků, studentů a pedagogů; studijního směřování absolventů škol a jejich uplatnění na trhu práce; postojů ke vzdělání a vzdělancům ze strany různých složek společnosti, rozličných institucí a subjektů (profesních sdružení, politických stran, podniků); vzdělávací politiky (komunální, regionální, státní, podnikové); vlivu socio-ekonomicko-politického vývoje na podobu vzdělávacích soustav a obsah vzdělávání a naopak vlivu vzdělávací sféry na socio-ekonomický vývoj a kulturní niveau místní, regionální či národní úrovně; kvalifikačního profilu absolventů škol a jejich pedagogů; angažovanosti vzdělanců ve veřejném prostoru, jejich společenské prestiže, životní úrovně a vzájemných kontaktů; proměn vyučovacích a výchovných metod a pomůcek.

Při studiu DV nachází široké uplatnění mezioborový přístup, kombinace různých metod a pramenů, jejichž přímá vazba na výchovně-vzdělávací sféru může být někdy namnoze velmi volná. Uvedené přináší na jedné straně zvýšené nároky na odbornou přípravu badatele, heuristiku, kritiku i interpretaci pramenné základny a poněkud znesnadňuje proces vzniku příslušného díla, na straně druhé vede ke vzniku prací trvalé hodnoty a děl, která propojují jinak často oddělené výzkumné oblasti. Z hlediska metodologického lze hovořit o širokém uplatnění nejen postupů známých ze sociálních dějin, ale i metod sociologie, historické antropologie, pedagogického výzkumu, statistiky nebo historické demografie. V této souvislosti je možné zmínit například využití prosopografie, metody sondáže, tvorby reprezentativního vzorku, obsahovou (kvalitativní) analýzu textu, metodu kolektivního biogramu či generativního přístupu. Široké uplatnění nacházejí v DV (mikro)analýza a komparace. Metodologický vliv různých společenskovědních disciplín je zjevný, nezbytný a ve výsledku navýsost prospěšný. Do značné míry tak DV odpovídají na aktuální výzvy po komparativním přístupu a výzkumech založených na meziooborovém základě. Na rozdíl od tradičních DŠ se výzkumy na poli DV zaměřují na studium příčin, průběhu, následků, souvislostí a interpretaci sledovaných jevů.

Jestliže se v zahraničí (např. Anglie, USA, Německo, Francie) již v průběhu druhé poloviny 20. století etablovaly DV sledovaného období do podoby svébytné disciplíny,⁵ v českém prostředí se jedná zatím spíše o obor teprve se konstituující. A to přesto, že se zde některé prvky, témata a přístupy typické pro DV uplatnily již v průběhu druhé poloviny 20. století (viz dále v textu). České DV se formují na pomezí více vědních disciplín, z nichž lze vyzdvihnout hlavně sociální a kulturní dějiny, dějiny pedagogiky a dějiny vědy. Ačkoliv propojení uvedených oborů je u DV s ohledem na předmět jejich zájmu užitečné a žádoucí, k zásadnějšímu prolnutí dochází v české badatelské praxi jen sporadicky. Dodejme, že od svého počátku se (nejen) české DV rozvíjejí jako vnitřně značně strukturovaný obor

⁵ V této souvislosti lze zmínit alespoň tvorbu Briana Simona, Roberta D. Andersona, Charlese R. Daye, Christophe Charla, Patricka J. Harrigana, Jamese C. Albisettiho, Detlefa K. Müllera, Fritze Ringera, Margret Kraul, Hartmuta Kaelbla, Petera Lundgreena, Konrada H. Jarausche, Helmuta Engelbrechta, Charlese McClellanda nebo Gary B. Cohena.

z hlediska časového, teritoriálního a tematického (např. lidové vzdělávání, formování sociální skupiny inteligence a jednotlivých socioprofesionálních složek vzdělanců /učitelé, duchovní, úředníci, advokáti/, dějiny advokacie, dějiny medicíny). Možná jsou to právě široký tematický rozptyl a vcelku zřetelně ohraničená badatelská pole, které přispívají – vedle rozmanitosti aplikovaných přístupů a využitých pramenů – k poměrně malé komunikaci v rámci českých DV.

Česká historiografie a studium dějin vzdělanosti

V předchozí části jsem uvedl, že zájem autorů o vzdělávání v době, kterou dnes obvykle označujeme jako tzv. dlouhé 19. století, se u nás objevil již před rokem 1918. Prim tehdy hrály institucionální dějiny škol primární a sekundární úrovně poskytovaného vzdělání, zejména těch jazykově českých. Od konce 19. století ve veřejném diskurzu reflektovaná témata jako boj o českou školu nebo menšinové školství vůbec dostávala v odborné rovině sofistikovanou podobu a faktografické základy. Autoři se opírali zpravidla o rozbor statistických a normativních pramenů, všimli si problematiky financování školských institucí, počtu a etnického složení studentů. V intencích starší české produkce pokračovala také tvorba autorů v meziválečném období, z něhož lze vyzdvihnout dodnes citované souhrnné práce o vývoji školské soustavy a pedagogických idejí z pera Otakara Kádnera a Otakara Chlupa.

Po nástupu komunistické strany k moci v únoru 1948 se nejen v historické tvorbě věnované problematice školství a vzdělávání projevil zřejmý vliv limitů ideologických a metodologických. Následující čtyři desetiletí se nesla ve znamení prosazení jediného akceptovatelného metodologického přístupu, omezení repertáře badatelských témat a interpretačního pole a limitovaných možností kontaktu s výsledky bádání v zahraničí. Zároveň se jednalo o dobu kritického vymezení vůči některým autorům „buržoazní“ historiografie pedagogiky předchozího období. Recepte komplexních a moderně pojatých DV rozvíjených od přelomu 50. a 60. let 20. století v západních historiografiích byla minimální. Není tedy divu, že celkově setrvala česká (československá) tvorba věnovaná dějinám školství a vzdělávání na tradiční bázi. Na rozdíl od západoevropské a americké historiografie, kde prožívaly DV v 70. a 80. letech skutečný boom, nepatřila témata věnovaná období od poloviny 18. do poloviny 20. století mezi nosné oblasti českého výzkumu. Řadu z nich by bylo možné zařadit spíše do ranku témat tabuizovaných (např. formování inteligence, rozvoj jinonárodního školství, prvorepublikové školství a vzdělávací koncepce). Celkově lze hovořit o zanedbatelném postavení takto profilované tvorby v rámci československých dějin pedagogiky i socio-kulturně zaměřeného bádání, omezeném a obsahově nevyváženém rejstříku řešených témat a nerefluktování trendů prosazujících se v liberálních historiografiích.

Z hlediska tematického se ve čtyřicetiletí následujícím po únoru 1948 prosadil značně selektivní přístup, přičemž výběrovost byla patrná v závislosti na úrovni a druhu poskytovaného vzdělávání, vyučovacím jazyce škol i územní příslušnosti. Zjevné bylo zaměření na českojazyčné školství a vzdělávání, rozvoj školské soustavy, gramotnosti a pedagogicko-didaktického rámce a na roli vývoje školské infrastruktury v kontextu emancipace českého národního společenství. Teritoriálně se zájem autorů soustředil především na Prahu a vnitrozemí Čech, jejichž preference a větší míra zpracovatelnosti se následně projevila v zobecňujících historických přehledech pro celé české země (Československo).

Hodnotit období před rokem 1989 z pohledu českých DV ryze negativně by bylo příliš zjednodušující, unáhlené a ne zcela odpovídající reálnému stavu. Tvorbou bezesporu vykazovala limity a byly jí kladeny nemalé překážky, které přinejmenším znesnadňovaly její plné rozvinutí. Bariéry existovaly jak v rovině tematické, metodologické a pramenové (nezpřístupněna řada klíčových archivních fondů), tak i personální (nařízená orientace na preferovaná témata, perzekuce některých autorů – Jan Havránek, Josef Hanzal, František Hýbl ad.). Na druhou stranu lze ve čtyřicetiletí před rokem 1989 nalézt v souvislosti s DV sledovaného období také některá pozitiva, třebaže se přínos řady z nich naplno projevil z různých důvodů až s určitým časovým odstupem. Zmíňme v této souvislosti tři okolnosti. V první řadě byly položeny institucionální a publikační základy pro výzkum na poli českých DV, byť tyto se mohly v nespoutané šíři rozvinout až po roce 1989 (založení Ústavu dějin Univerzity Karlovy, dále UK, zal. 1959, vznik časopisů *Pedagogika*, 1951, *Historia Universitatis Carolinae Pragensis*, 1960, a *Dějiny věd a techniky*, 1968, navazující na *Sborník pro dějiny přírodních věd a techniky* z let 1954–1967). Ačkoliv většina tvorby trpěla popisností, úzkou profilací a lokálním (regionálním) zaměřením, vznikla i pro období od 18. do počátku 20. století řada prací trvalé hodnoty, tzn. přínosných, faktograficky bohatých a podnětných v mnoha směrech i pro současníky. Z konkrétních autorů lze jmenovat Jaroslava Kopáče, Emanuela Strnada, Josefa Hanzala, Zdenku Veselou, Josefa Cacha nebo Zdeňka Černohorského. Dosavadní znalosti o vzdělanosti ve sledovaném období významně rozšířily v 60. a 70. letech souhrnné práce o dějinách univerzit a technických vysokých škol v Praze, Brně a Olomouci. V neposlední řadě pak v tomto období vystudovali a do profesní praxe vstupovali autoři, z nichž mnozí výrazně promluvili do vývoje DV sledovaného období po roce 1989, ať už v rovině publikační, organizační, nebo při výchově nastupující generace badatelů (Karel Rýdl, Jiří Pokorný, Petr Svobodný, Miroslav Novotný, Milena Lenderová).

Po převratných změnách v politickém směřování a společenském vývoji v roce 1989 padly v rámci celkového uvolnění poměrů ideologické a politické překážky výzkumu. Nejen pro DV se tak otevřely široké možnosti aplikace různých metodologických postupů, studia nových a dříve tabuizovaných témat, komparace s výsledky zahraničních historiografií, recepce zahraničních vzorů a kooperace s badateli stojícími do té doby za hranicemi socialistického bloku. Teprve po roce 1989 se mohl v české historiografii realizovat interdisciplinárně a komplexně pojatý koncept DV v podobě, která se v západních historiografiích rozvíjela již zhruba tři desetiletí. Nutno dodat, že se neuplatnil v celé šíři ani z hlediska tematického, ani metodologického. Inspirace byla zprvu hledána zejména v německém a rakouském prostředí (např. v návaznosti na studium elit občanské společnosti a komunální samosprávy). Postupně je však zřejmý stále větší vliv vzorů francouzských a anglo-amerických, což dokládá mj. nárůst tvorby věnované sociálním dějinám dítěte, gender history, nacionalismu, sociální disciplinaci nebo profesionalizaci. Větší reflexe zahraničních vzorů je patrná zejména od počátku nového tisíciletí. Koresponduje to s nárůstem tematické pestrosti a podílu nových témat na celkové české produkci v porovnání s 90. léty 20. století, který provázel nástup nové generace badatelů.⁶

⁶ Výmluvně dokumentuje uvedené nejucelenější bibliografie české historické produkce pro období po roce 1990, dostupná na webových stránkách Historického ústavu Akademie věd ČR – viz www.biblio.hiu.cas.cz.

Pokrok je v uplynulém necelém třicetiletí patrný v rámci rozvoje organizace, institucionální základny a publikační platformy českých DV 18.–20. století. Zejména v posledních letech dávají výzkumu důležité impulsy, organizují společné akce a projekty (často mezinárodního přesahu) i badatelské výstupy Ústav dějin UK a archiv UK, Pedagogická fakulta UK a Přírodovědně-humanitní a pedagogická fakulta Technické univerzity v Liberci. Z neuniverzitních pracovišť lze vyzdvihnout aktivity Národního pedagogického muzea a knihovny J. A. Komenského v Praze a Muzea Komenského v Přerově. Koordinované centrum zaměřené konkrétně na výzkum DV 18.–20. století v České republice neexistuje. Svým charakterem je mu patrně nejbližší širě koncipované *Centrum pro nové dějiny školství a vzdělanosti* založené při Pedagogické fakultě UK v roce 2013. Řada tematicky blízkých studií byla v letech 1992–2004 otištěna ve *Studiích k sociálním dějinám (19. století)* a od roku 2010 se objevuje na stranách časopisu *Marginalia Historica* (v letech 1996–2004 vycházel jako sborník). Zejména texty k dějinám terciárního vzdělávání a vědy jsou pak otiskovány v rámci tradičních titulů *Historia Universitatis Carolinae Pragensis a Dějin věd a techniky*. Postrádáme obdobu zahraničních periodik typu *History of education* nebo *Jahrbuch für Historische Bildungsforschung*. Hlavní část tvorby tedy vychází nepravidelně na stranách na DV přímo nespécializovaných historických a pedagogických periodik, což ještě více znesnadňuje orientaci v již tak dosti roztříštěné produkci.

Kvantitativní nárůst produkce o DV po roce 1989 podporoval zvýšený zájem o studium 19. a první poloviny 20. století, ačkoliv v rámci studia zmiňovaného časového úseku představují práce o dějinách školství a vzdělanosti vcelku malou část. Zatímco u témat pro období před rokem 1918 se na zmiňovaném nárůstu podíleli větší měrou autoři zabývající se studiem sociálních a kulturních dějin než jejich kolegové z řad badatelů historicko-pedagogického výzkumu, u období let 1918–1945 je tomu spíše naopak. Zájem autorů zahrnul postupně takřka celý výchovně-vzdělávací proces, ale ne zcela rovnoměrně. Koncentroval se zejména na zachycení institucionálního vzdělání, například na dříve téměř nedotčenou problematiku vývoje preprimárních institucí (Martina Halířová, Karel Rýdl). Postoupilo rovněž studium elementárního a gymnaziálního vzdělávání, v první řadě jazykově českého (např. Pavla Vošahlíková, Kateřina Řezníčková, Josef Kolejka). Byly vydány moderní syntézy dějin univerzit v Praze a Brně, které výrazně překračují úzké mantinely „klasických“ dějin školských institucí. Poměrně velký prostor byl věnován reformním snahám i konkrétním počínům v československém školství po roce 1918, v posledních letech se pozornost obrací také směrem ke specifickému období let 1938/1939–1945 (Dana Kasperová, Jaroslav Svoboda). Značnému zájmu se těšili pedagogové, jejich školní a mimoškolní činnost a vůbec jedinci profilující soudobou pedagogiku a ovlivňující chod školské soustavy (František Hýbl, Karel Rýdl, Tomáš Kasper, František Morkes, Jan Trojan, Petr Kašing ad.). Rozvinulo se studium etablované inteligence (Jan Havránek, Jana Macháčová, Andrea Pokludová), které doplnily zvláště v poslední době výzkumy těch, kteří teprve otvírali její brány – studentů středních a vysokých škol (např. Miroslav Novotný, Milan Myška, Petr Kadlec, Martin Vašíček). Hlavně od počátku 21. století je patrný zvýšený zájem o vzdělávání určitých složek společnosti, v první řadě žen, židovské a protestantské populace nebo duchovenstva. Vydány byly rovněž publikace o některých socioprofesionálních skupinách/oborech, u nichž patřičné vzdělání sehrálo zásadní úlohu, zmíníme alespoň práce o advokátech (Martin Rája), úřednících (Aleš Vyskočil, Marie Macková), duchovních (Miroslav Novotný a Tomáš Veber) nebo o dějinách lékařství (Ludmila Hlaváčková a Petr Svobodný). Hlavně

od počátku 21. století se uplatnila témata vzdělávání a vzdělanosti, byť doposud jen okrajově, při výzkumech věnovaných problémům širší povahy (dějiny všedního dne, kultury, dětství, disciplinace).

Zatím jen minimálně dotčeny zůstaly dějiny profesně-vzdělávacích institucí, přírodovědně zaměřené střední školy, problematika technických vysokých škol, německých a polských vzdělávacích institucí, menšinového školství i mimoškolní vzdělávání vůbec. Z cenných výjimek lze připomenout počín Jiřího Pokorného o lidové výchově, dílo kolektivu autorů okolo Kristiny Kaiserové o vědeckých a vzdělávacích institucích Němců v Čechách, práce Tomáše Kaspera, Mileny Josefovičové či Pavla Šišmy. Školství a vzdělanost se stává vcelku běžně součástí syntetizujících prací k dějinám měst, regionů, českých zemí jako celku, popř. různě problémově zaměřených děl. Poskytnutý prostor je ale většinou značně redukován a obsah příslušných kapitol se obvykle omezuje na výčet (méně často interpretaci) základních, zpravidla již dříve publikovaných, faktografických údajů a popis hlavních kontur vývoje školské infrastruktury.

Přetrvává minimální propojení DV a regionálního vývoje. Nečetné výjimky existují pro severomoravský a slezský region (česko-polská série *Vzdělanec v provincii*), jižní Čechy (Miroslav Novotný) a Těšínsko (Marzena Bogus, Janusz Spyra). Stále schází syntetizující dílo o DV sledovaného období, stejně jako o DV českých zemí vůbec. Zaplnit tento vakát by měla tematicky zaměřená kolektivní práce, připravovaná pod vedením Miroslava Novotného v rámci *Velkých dějin zemí Koruny české*, jejíž vydání je plánováno na letošní rok. Postrádáme základní příručky o metodách a pramenech uplatnitelných v rámci DV, o nichž pojednalo zatím jen několik málo autorů (např. Lenka Hloušková, Karla Vymětalová, Petr Kadlec). V nedávno (2014) vydané publikaci o základních problémech studia hospodářských a sociálních dějin v prostoru českých zemí problematika vzdělanosti příznačně schází. Teprve v posledních letech je více rozvíjena tradičně malá komunikace mezi sociálními a kulturními historiky a autory historicko-pedagogických prací. Bariéry různých přístupů i oboustranných předsudků jsou prolamovány v diskuzích v rámci rostoucího počtu mezioborových konferencí a workshopům. Pro vývoj českých DV je to jedině dobře, stejně jako stále větší kontakt české vědy se zahraničními badateli a pracovišti.

Místo závěru – několik poznámek k perspektivám českých DV

Olomoucký 11. sjezd historiků ČR potvrdil, že v české badatelské obci existuje v současnosti poměrně velký zájem o DV. Koneckonců, dostalo se jim vlastního panelu, který se dočkal hojně účasti referujících i posluchačů. Perspektivu i rozmanitost bádání na poli DV potvrdily nejen počet, různorodá tematická skladba příspěvků a aplikované metodologické přístupy, ale i zastoupení badatelů z různých generačních vrstev.

Ačkoliv se české DV vyznačují atraktivitou a perspektivou, představují spíše než etablovaný obor disciplínu, která je ve stadiu zrodu a teprve hledá svou vlastní tvář i lepší (funkční) organizační platformu.⁷ Navzdory prokazatelnému nárůstu produkce a stále častějšímu zařazení DV do širších badatelských okruhů, lze zájem většiny autorů o DV v pravém slova smyslu označit za povrchní. Možná se o to paradoxně přičiňuje mezioborově vyprofilované

⁷ Jako vzor by mohla posloužit např. *Společnost pro hospodářské a sociální dějiny ČR – vědecký spolek*.

badatelské pole, jež představuje zároveň klad DV. Vedle zdokonalení organizační báze by atraktivitu (zřejmá mj. v poptávce studentů při zadávání kvalifikačních prací) i hlubší zájem o DV mohly dále podpořit specializované vysokoškolské přednášky/semináře, vydání pomůcek usnadňujících zájemcům přinejmenším orientaci v pramenech a metodách oboru, či souhrnných prací (syntetizujících, encyklopedických) odhalujících skutečný význam a roli vzdělání ve společenském vývoji.

Perspektiv pro rozvoj českých DV existuje celá řada, mnoho z nich bylo uvedeno, popř. alespoň vyplývá z předchozí části textu. Z dalších, doposud málo reflektovaných, badatelských okruhů lze zmínit studium profesionalizace (částečně zpracována pouze akademická povolání), vzdělávacích strategií, alfabizace, sekularizace nebo role vzdělání v politické propagandě. Jako zvlášť perspektivní se jeví studium let 1918–1945, ačkoliv nemalé meze-ry vykazuje také zpracování období předchozího. Rozvoji oboru by prospěla existence elektronických a průběžně aktualizovaných databází různých skupin vzdělavců s informacemi o jejich životě, rodinném zázemí, profesním i veřejném angažmá. Podstatně větší prostor by měla dostat digitalizace pramenů, která pokročila zatím hlavně u tištěných dokumentů (publicistika, výroční zprávy škol, školská statistika, částečně školské schematismy).⁸ Následovníhodným vzorem může být projekt digitalizace matrik univerzitních posluchačů a protokolů o závěrečných zkouškách realizovaný při Ústavu dějin UK. Dosud převážně užívané prameny by měly doplnit další, ať už ty zatím nevyužívané vůbec, nebo ty, jež posloužily jen sporadicky, popř. okrajově. Uvedme alespoň fondy samosprávných a hospodářských celků, správních institucí, tisk, topografie, matriky, sčítací operáty, prameny spolkové činnosti a politických stran, katalogy či výroční zprávy (programy) škol.

Možností k rozvoji bádání na poli českých DV existuje mnoho. Řada dříve nezpracovaných archivních fondů je k dispozici, některé zdroje dokonce online. Odpadly ideologické a politické zábrany výzkumu. Kontakt se zahraniční badatelskou obcí nepodléhá regulaci a výsledky zahraničních výzkumů jsou poměrně snadno dostupné. O přínosu takových vazeb a vůbec spolupráce se zahraničními kolegy lze pochybovat jen stěží, mj. proto, že české DV by měly být studovány v kontextu přinejmenším evropského vývoje. Prospěšný a svým způsobem nezbytný kontakt se zahraničím by však neměl být ve znamení bezbřehé fascinace a automatické aplikace cizích vzorů na v mnoha směrech specifické podmínky českých zemí a charakteristiky zdejší populace.⁹

⁸ Z archivních pramenů jsou celorepublikově digitalizovány a dostupné jen matriční záznamy. Výjimku představuje v tomto směru severomoravský a slezský region, kde jsou díky péči Zemského archivu v Opavě k dispozici také užitečné sčítací operáty pro léta 1857–1921, školní kroniky a třídní výkazy škol.

⁹ Studie vznikla v rámci řešení grantu GAČR, reg. č. 18-04624S *Vzdělání, hospodářství a společnost 1848–1914: Socioekonomické souvislosti rozvoje profesně-vzdělávací infrastruktury v rakouském Slezsku.*

Das Studium der Geschichte der Bildung in den böhmischen Ländern des 18.–20. Jahrhunderts – Bilanz und Forschungsperspektiven

ZUSAMMENFASSUNG

Tschechische Arbeiten zur Geschichte der Bildung des 18. bis 20. Jahrhunderts reichen in ihren Anfängen weit zurück, bevor sie sich nach 1989 erst richtig entfalten können. In den Jahrzehnten vor der Wende wurden zwar wichtige Fundamente gelegt, auf die sich auch heutige Arbeiten stützen können. Insgesamt aber muss man von einem Rückstand sprechen, wenn man die Trends in den liberalen ausländischen Historiografien im Blick hat, in deren Rahmen die Analogien zur tschechischen Bildungsgeschichte einen wahrhaften Boom zu verzeichnen hatten, insbesondere in den 1970er und 1980er Jahren. Politische, ideologische und methodologische Barrieren, beschränkter Zugang zu den Arbeitsergebnissen ausländischer Forscher – dies alles stand einer Entfaltung der Bildungsgeschichte in den böhmischen Ländern im Wege. Deshalb erfolgte die Forschung hier überwiegend in den Intentionen der traditionellen Geschichte des Schulwesens, welche auch heute eine wichtige Rolle spielt. Nichtsdestoweniger kann man für die vergangenen knapp drei Jahrzehnten von einer Wende zugunsten einer modern konzipierten Bildungsgeschichte sprechen, die seit der Wende vom 20. zum 21. Jahrhundert besonders offensichtlich ist. Bildungsgeschichte ist im tschechischen Milieu im Grenzgebiet von Sozial- und Kulturgeschichte, Geschichte der Pädagogik und Wissenschaftsgeschichte angesiedelt. Namentlich seit Anbeginn des neuen Millenniums weist die tschechische Produktion zur Bildungsgeschichte einen beträchtlichen quantitativen Anstieg und eine interessante qualitative Verlagerung auf. Die organisationelle Forschungsbasis entwickelt sich weiter, und Kommunikation wie Kooperation im Rahmen einer derart ausgerichteten Forschergemeinde nehmen an Intensität zu. Trotz des offensichtlichen Fortschritts sieht sich die tschechische Forschung auf dem Gebiet der Bildung zahlreichen Herausforderungen gegenüber, was auch der XI. tschechische Historikertag 2017 in Olomouc bestätigte.

Deutsche Übersetzung Wolf B. Oerter

Petr Kadlec
Centrum pro hospodářské a sociální dějiny, FF Ostravské univerzity
petr.kadlec@osu.cz